

Методика. Практика. Експеримент

НАУКОВЦІ – ОСВІТЯНАМ-ПРАКТИКАМ

Когнітивний та емоційний компоненти розвитку самосвідомості учнів у вихованні ціннісного ставлення до людини

Олена СТОЛЯРЕНКО,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Економічні та соціокультурні трансформації останнього часу загострили проблему ціннісних орієнтацій особистості. Загальнолюдські, традиційні цінності, які значною мірою збереглися у духовно-моральній сфері християнської культури, вступають у конфлікт з цінностями ринкової економіки [4, с. 13]. Споживання матеріальних благ почало перетворюватися у найголовнішу цінність і сенс життя людини, в результаті чого відбувається деформація духовно-моральних цінностей, збіднюється внутрішній світ, формується такий спосіб життя, який руйнує особистість, блокує у ній все гідне, людяне, прагнення до вдосконалення. Тому вкрай актуальним є створення таких соціальних умов і обставин, за яких надбання і споживання матеріальних благ не ставали б самоціллю людини, щоб у них не фокусувались усі її потреби та інтереси. Відповідно педагогам необхідно спрямовувати зусилля на те, щоб у житті кожної молодої людини пріоритетну роль відігравали гуманістичні цінності, а конкретні вчинки характеризувалися ціннісним ставленням до людини.

Теоретичні засади нашого дослідження визначають концепції та висновки соціальних філософів (В.Андрущенко, М.Михальченка, В.Муляра), педагогів (Б.Бім-Бада, Є.Бондаревської, С.Гончаренка, В.Грирової, О.Савченко, В.Сластьоніна, В.Сухомлинського, О.Сухомлинської), психологів (Б.Ананьєва, Г.Балла, І.Беха, І.Боришевського, Л.Виготського,

О.Леонтєва, С.Максименка, С.Рубінштейна, П.Лушина), учених різних галузей науково-антропологічного пізнання, які досліджували навчання і виховання з позиції гуманістичних цінностей та їх відповідності природі людини (Б.Ананьєва, А.Петровського, В.Петровського, Р.Берне, Є.Калашникової, Л.Панкіна, А.Комбса, А.Маслоу, К.Роджерса, Ш.Амонашвілі, А.Дубровського, М.Євтуха, С.Лисенкової, Є.Сазонова). У науковців ще немає одностайної думки щодо визначення феномену ціннісного ставлення до людини (О.Третяк, С.Тищенко, О.Молчанова), ціннісного ставлення особистості до себе, яке виявляється у вигляді прагнень, схвалень, суджень, надання переваги і є предметом вивчення вікової, соціальної та педагогічної психології, соціології, педагогіки.

Мета статті полягає у висвітленні психологічних основ виховання ціннісного ставлення до людини, обґрунтуванні ролі у цьому процесі когнітивного та емоційного компонентів розвитку самосвідомості вихованців.

У процесі аналізу структури і детальної характеристики усіх складових ціннісного ставлення до людини для зручності інтерпретації результатів здійсненого експериментального дослідження ми виділили три основних компоненти феномену, що вивчається: когнітивний (інтелектуальний), емоційно-ціннісний, діяльнісно-практичний.

Ми переконані у тому, що усвідомлення особистістю ставлення до людини (до самої себе і до іншої) можливе крізь призму трирівневої структури самосвідомості: *по-перше*, шляхом відображення суб'єкта в системі його органічної активності; *по-друге*, у системі його колективної предметної діяльності і детермінованих нею відношеннях; *по-третє*, у системі особистісного розвитку. На кожному з рівнів самосвідомість виявляється у ролі

механізму зворотного зв'язку, який відрізняється за своїм змістом і функціями. Відповідно до цих рівнів визначають і одиниці самосвідомості: а) на рівні органічної самосвідомості така одиниця має сенсорно-перцептивну природу; б) на рівні індивідуальної самосвідомості – це сприймання себе в оцінках інших людей, своєї вікової, статевої та соціальної ідентичності; в) на рівні особистісної самосвідомості такою одиницею є конфліктний зміст, який виявляється шляхом зіткнення у вчинкові одних особистісних якостей з іншими, що розкриває значення власних особливостей і сигналізує про це у формі емоційно-ціннісного ставлення до себе. Такі моральні категорії, як доброта, совість, обов'язок, і такі якості, як сила волі, мужність, прагнення до творчості, виявляються особистістю у себе самої в ситуаціях, коли вони чи їх відсутність діють як перешкоди на шляху власної активності чи, навпаки, як умови, що полегшують діяльну самореалізацію. Діяльно-практичний компонент у структурі ціннісного ставлення є важливим підсумком зусиль, виховання і самовиховання на шляху до удосконалення особистості в її гуманістичному розвитку. Він репрезентує себе у конкретних вчинках, діяльності, поведінці. Вчинок, як той, що вже стався, так і той, що постає у формі передбачення його зовнішньо-соціальних та особистісних наслідків, вважається найважливішою категорією самосвідомості. Визнання чи невизнання факту звернення вчинку – важлива детермінанта, яка визначає характер особистісних зусиль з усвідомлення своїх мотивів і їх прийняття чи відкидання.

Емоційно-ціннісне ставлення до себе, що виражається в почутті власної гідності, самоповазі або, навпаки, в осуді себе, самодокорах, появі почуття меншовартості у структурі особистості, є важливим компонентом у формуванні такого узагальненого утворення, як ціннісне ставлення до людини загалом. Це результат осмислення у світлі значущих етичних оцінок своєї поведінки, переживань, рішень. Воно пов'язане також з пізнанням інших людей, особливостей спілкування й взаємодії з ними, їхніх ставлень (симпатії, антипатії) до конкретної людини.

Ми поставили завдання розкрити у статті особливості дослідження когнітивної та емоційної складових розвитку самосвідомості особистості школяра з метою формування емоційно-ціннісного ставлення до себе як першої ланки виховання ціннісного ставлення до людини.

Відповідно до нашого розуміння когнітивної складової, зміст ціннісного ставлення до людини визначається як взаємовідношення (або зіткнення) власних якостей, властивостей та мотивів і цілей суб'єкта. Основу досліджуваної якості становить ціннісне ставлення до себе. З розвитком особистості воно наповнюється глибинним змістом і набуває своєрідної багатомірності завдяки переплетінню різних видів діяльності вихованця. Відбувається зіткнення одних потреб і мотивів з

іншими, мотивів і цілей з такими інтегральними особистісними утвореннями, як совість, воля або почуття власної гідності, іншими людськими якостями. У результаті в суб'єкта формується ставлення до самого себе. Воно може бути позитивним, тобто відігравати роль головної умови, що сприяє самореалізації; негативним, яке перешкоджає цьому процесу, і конфліктним (коли ставлення сприймається як умова, яка є сприятливою і одночасно може бути такою, що перешкоджає самореалізації). У зв'язку з цим виникає проблема, яка потребує емпіричного аналізу, що стосується насамперед особливостей існування і побудови сенсу власного «Я» у свідомості, й того, як залежать семантичні відмінності ставлень від їхнього змісту поза свідомістю, тобто від їхніх характеристик як ставлень суб'єктів до самих себе. У виробленні ціннісного ставлення до людини найважливішим моментом можна вважати перетворення зовнішніх виявів у внутрішні, тобто закріплення моральної якості на рівні свідомості. Спочатку наповнюється зміст когнітивної складової. А далі усе набуває переживається особистістю. Важлива роль у цьому процесі належить емоційному. Зазначена проблема стала предметом експериментального аналізу, проведеного з використанням відомих методик дослідження самосвідомості особистості, які були адаптовані згідно зі специфікою проблеми, котру ми вивчали [1, с. 126; 6].

В основі експериментально-діагностичної процедури лежав принцип поєднання класичного проективного методу – тематичного аперцептивного тесту (ТАТ) Г.Мюррея [10] – і психометричної процедури – семантичного диференціалу (СД) Ч.Осгуда [11]. Першим кроком у цій діагностиці був аналіз розповідей учнів з використанням таблиць ТАТ для виявлення найбільш уживаних у ситуаціях взаємовідносин з іншими словесних конструкцій і відповідних їм ключових понять (наприклад «навчання», «друзі», «батьки», «любов», «я сам»). Потім з контексту розповідей визначався гіпотетичний зміст того або іншого ключового поняття для випробовуваного. Цей зміст формулювався у вигляді декількох пропозицій констатувального змісту (наприклад «Навчання – це задоволення», «Навчання – це потреба»). Далі формулювався семантично протилежний зміст (наприклад «Навчання – це нудний обов'язок», «Навчання – це необхідність»). Після цього вихованці розміщували на відповідних шкалах за допомогою СД спочатку ключове поняття (наприклад слово «навчання»), а потім вказували на полюси гіпотетичних значеннєвих конструктів, тобто пропонували сформульовані пропозиції – констатації. Використовувався адаптований варіант СД, розроблений В.Петренком, який складався більш як із двадцяти пар прикметників-антонімів, що відображали шість виділених факторів – «оцінка», «сила», «активність», «упорядкованість», «складність» і «комфортність» [3]. Процедура вимірювання наближення полюсів конструкта до

ключового поняття полягала в розрахунку коефіцієнта лінійної кореляції (r) Спірмана. Значуща кореляція між одним полюсом конструкта й ключовим поняттям визнавалася нами як їхня подібність. Під час аналізу результатів ми вважали, що той або інший полюс конструктів корелює із ключовим поняттям у випадку, якщо це справедливо для більшості порівнюваних пар, що належать до певного полюса; у парах, що залишилися, кореляція могла й не досягати значущої величини. Нижче ми наводимо приклад кореляції ключового поняття («Я») з позитивним (при оцінюванні змісту) полюсом конструкта (див. табл. 1).

Таблиця 1

Визначення близькості полюсів конструкта до ключового поняття

Полюс	Ключове поняття	r	Рівень значущості, %
Я незалежний	Я	0,35	незначуща кореляція
Я здатен досягнути успіху	Я	0,47	1
Я гідний поваги	Я	0,21	незначуща кореляція
Я впевнений у собі	Я	0,53	1
Я викликаю симпатію	Я	0,75	0,1
Я потрібний близьким, друзям, іншим людям	Я	0,43	5
Я наділений почуттям власної гідності	Я	0,51	1

На основі застосування ТАТ у запропонованій модифікації у 18 випробовуваних було виділено 83 значеннєвих конструкти, які охоплювали 289 протиставлень (на зразок «Навчання – це задоволення», «Навчання – це обов'язок»). Конструкти обиралися до дев'яти тем, позначених ключовими поняттями: «Я», «інша людина», «батьки», «мати», «навчання», «взаємодія», «вчинок», «моральність», «життя». Кожний учасник пропонував у середньому 1348 суджень (одиночних оцінок), які й стали базою для розрахунку коефіцієнтів кореляції. Аналіз 83 конструктів показав, що в 72 із них (88%) принаймні хоча б один полюс конструкта корелює із ключовим поняттям і тільки в 11 випадках (13%) із ключовим поняттям не корелює жоден із полюсів конструкта. Цей результат свідчить про те, що якщо прийняти за міру семантичної близькості кореляцію оцінок з допомогою СД, то окремо взяті значення, які відповідають виділеним за допомогою ТАТ ключовим для випробовуваних явищам, подіям, людям, виявляються семантично близькими до тих або інших змістових визначень, в яких зафіксовані варіанти особистісних поглядів. Як видно з наведеного досить типового прикладу, ці визначення не ідентифікуються зі словниковим значенням слова. Наприклад, твердження «Я здатен досягнути успіху», «Я наділений почуттям власної гідності», «Я потрібний близьким, друзям, іншим людям» не

потребують розуміння виняткового значення «Я». Отже, особистісного звучання може набувати окремо взятє значення; воно насичується особистісним змістом, характеризується відповідним власним ставленням.

Щоб проаналізувати різні варіанти особистісних ставлень, на когнітивному рівні ми спробували піддати їх типологізації. Позитивним полюсом конструкта ми вважали ставлення, що насичене під час оцінювання думки позитивним змістом, безвідносно до того, чи простежується воно у тексті висловлювань, чи нагадує собою семантично протилежне значення. Твердження на зразок «Навчання – це задоволення», «Я наділений почуттям власної гідності», «Я здатен досягнути успіху» вважалися позитивним полюсом конструкта, а думки «Навчання – це обов'язок», «Я буваю в ситуаціях, коли принижують мою гідність», «Я навряд чи зможу досягнути успіху» приймалися за негативний полюс, безвідносно до того, що виражав учасник експерименту в протоколах.

Під час класифікації ми враховували наявність або відсутність кореляції, кореляцію ключового поняття з одним чи з двома полюсами, з позитивним або негативним полюсом конструкта, а також знак кореляції. Ми виділили дев'ять типів конструктів. Окреслимо деякі найважливіші риси кожного з них. *Перший тип* – однополюсний, послідовний, стверджувальний, з позитивною кореляцією до позитивного полюса і відсутністю кореляції до негативного. *Другий тип* – так само однополюсний, послідовний, але містить заперечення. У нього немає кореляції до позитивного полюса і є позитивна кореляція до негативного. *Третій тип* – однополюсний, суперечливий (містить суперечність), стверджувальний, з відсутністю кореляції до позитивного полюса і з негативною кореляцією до негативного. *Четвертий тип* – однополюсний, суперечливий, містить заперечення, з негативною кореляцією до позитивного полюса, з відсутністю кореляції до негативного. *П'ятий тип* – нейтральний, з відсутністю кореляції як до позитивного полюса, так і до негативного. *Шостий тип* – двополюсний, послідовний, стверджувальний, з позитивною кореляцією до позитивного полюса і негативною кореляцією до негативного. *Сьомий тип* – двополюсний, послідовний, містить заперечення, з негативною кореляцією до позитивного полюса, з позитивною кореляцією до негативного полюса. *Восьмий тип* – двополюсний, суперечливий, стверджувальний, з позитивною кореляцією до позитивного полюса і з позитивною кореляцією до негативного. *Дев'ятий тип* – двополюсний, суперечливий, містить заперечення і має негативну кореляцію як до позитивного, так і до негативного полюсів.

Загальною рисою однополюсних послідовних конструктів виявилася відсутність семантичної опозиції до позитивного або негативного змісту визначеного явища. Суб'єкт, звичайно, може дібрати антонімічне значення до кожної з груп тверджень, однак у його інтелектуальній сфері той або інший

зміст обраного конструкта поведінки і відповідного ставлення переживається як єдино правильний, недихотомізований і ні за яких обставин не протиставлений якомусь іншому розумінню. Двополюсні конструкти характеризуються одночасною кореляцією ключового поняття до обох полюсів. До послідовних двополюсних конструктів належать такі, в яких позитивна кореляція до позитивного полюса мирно співіснує з негативною кореляцією до негативного полюса (стверджувальні конструкти) або, навпаки, позитивна кореляція до негативного полюса співіснує з негативною кореляцією до позитивного (конструкти заперечення). Для двополюсних суперечливих значенневих конструктів характерна наявність кореляції одного знаку одночасно до кожного з полюсів тверджень. Це дослідження на конкретних прикладах доводить, що у свідомості виробляються думка, розуміння, ставлення не самі по собі, а в системі асоціацій, можливих для цього випадку. Так, якщо власна думка існує у формі однополюсного стверджувального конструкта, це означає, що людина у своїй свідомості виключає саму можливість іншого осмислення явища, події, обставини. Те саме твердження (наприклад яке виражає позитивний зміст «Я»), що є двополюсним конструктом, наявне у свідомості вже не саме по собі, а разом з активним запереченням протилежного змісту (у нашому випадку – негативного сприйняття «Я»). Двополюсний суперечливий варіант твердження, який містить ту саму думку, свідчить про нерозв'язаність у свідомості проблеми осмислення того або іншого явища, про вагання й сумніви людини. Нарешті, відсутність кореляції (на прикладі нейтрального конструкта) означає, що це явище не виключене до актуальної сфери людини.

Ставлення, виражені у вигляді тих чи інших конструктів, набувають такої форми у свідомості, яка має глибинний особистісний сенс. Але вони можуть бути класифіковані й безвідносно до їхньої форми, до структурування у свідомості, а лише на основі тієї ролі, яка визначає це явище щодо мотиву. Можна припускати, що залежно від цієї останньої характеристики твердження (не як явища свідомості, а як моменту діяльності) будуть розрізнятися й будова конструкта, і емоційний характер переживання, і його семантична насиченість. Ці положення перевірено експериментально і доведено, що те або інше явище може бути не тільки умовою діяльності, а й мати для особистості позитивне, негативне або конфліктне значення. Але важливо й те, що саме явище може бути мотивом або визначати його [1].

Дослідження проводилося в експериментальних класах основної школи. Висновок про значеннєвий статус того чи іншого явища когнітивної сфери у конкретного вихованця робився на основі таких експериментально-діагностичних процедур: а) первинної бесіди педагога з учнем, у ході якої аналізувалися основні суперечності; б) спостережень за вихованцем у процесі тренінгових занять (більш як 30 годин), що проводилися за програмою

нашого експериментального дослідження; в) спостережень і висновків педагогів, які проводили групові заняття; г) бесід з учнями після проведення занять; г) проведення ТАТ (тематичного аперцептивного тесту Г.Мюррея) з подальшою виховною бесідою [10]; д) використання методики керованої проєкції [5]; е) опитування за допомогою запитальника Кеттелла (16 PF) [8].

Результати дослідження показали, що твердження, в яких виражається ставлення з негативним змістом, оцінюється нижче і переживається як «складне» та «некомфортне» для спілкування. Цікаво також, що мотиви перевершують в оцінках позитивні думки за всіма факторами, хоча й статистичні розходження не досягають значущих величин. Конфліктні висловлювання виявляються найбільш «складними» і «сильними» і найменш «стабільними» порівняно з мотивами і позитивними твердженнями, хоча і в цих випадках статистичні розходження не значущі.

Ми піддавали аналізу також ті розбіжності в типах значеннєвих конструктів, які можна спостерігати залежно від того, що саме фіксує ця лексична одиниця (сутність мотиву, щось позитивне, негативне або конфліктне). Виявилось, що мотиви виражаються стверджувальними конструктами: як однополюсними, так і двополюсними, як послідовними, так і суперечливими. У вигляді таких самих стверджувальних конструктів висловлюються й позитивні за змістом думки, однак вони не оформлені за допомогою суперечливих конструктів. Негативні думки виражаються за допомогою конструктів заперечення, до того ж вони завжди послідовні, хоча й можуть бути як однополюсними, так і двополюсними. Конфліктні твердження передаються завжди за допомогою двополюсних суперечливих конструктів, що переважно мають стверджувальний характер, хоча й траплялися випадки конструктів заперечення. Зміст мотиву в свідомості набуває форми констатації якогось позитивного змісту явища, однак в одних людей це може супроводжуватися опозицією щодо протилежного змісту явища, в інших – ні. Констатація може бути і внутрішньо логічною, послідовною, і суперечливою. На відміну від мотиву, позитивний або негативний зміст явища семантично завжди послідовний, хоча може також в окремих індивідів набувати характеру вирішеної дилеми, а в інших – єдино можливого варіанта. Конфліктне твердження – це або боротьба альтернатив, що фіксує незавершеність вибору між двома варіантами явища, або сума заперечень; у цьому разі нехтується й позитивний зміст явища, і негативний.

Для аналізу розбіжностей у трактуваннях думок ми застосували свого роду статистично-феноменологічний аналіз. Були зібрані всі статистично значущі кореляції ключового поняття з тими або іншими сформульованими за даними ТАТ пропозиціями, що утворюють полюси конструктів, для всіх аналізованих тем-понять. Їх було вісім.

Таблиця 2

Психосемантика розуміння власного «Я»

Я...	Позитивний зміст твердження	Негативний зміст у контексті висловлювання	Конфліктний зміст поглядів
...незалежний	0,62; 0,53	0,44	
...можу досягнути успіху	0,45; 0,59; 0,58		
...гідний поваги	0,48	- 0,46; - 0,44	0,35
...упевнений у собі	0,51; 0,49	- 0,55; - 0,54	0,46
...викликаю симпатію	0,77; 0,43	- 0,41; - 0,43	0,41
...потрібний близьким і друзям	0,43; 0,54; 0,38	- 0,44	0,46
...маю почуття гордості	0,51; 0,53	- 0,64; 0,46	0,47
...залежний від багатьох		0,73	0,45
...навіть чи зможу чогось досягти		0,67; 0,63	0,71
...не користуюсь особливою повагою	- 0,54	0,56	0,37
...невпевнений	- 0,42	0,68; 0,41	0,51
...несимпатичний	- 0,58	0,69	0,63
...самотній, нікому не потрібний	- 0,48	0,73; 0,42; 0,38; 0,64	0,57
...часто принижуюся (здатен до приниження власної гідності)	- 0,47; - 0,42	0,37; 0,41	0,54
...нещасливий		0,39	
...непостійний			0,48

Психосемантика розуміння ролі власного «Я» виявилася найбагатшою, що знайшло вираження насамперед у кількості значущих семантичних зв'язків. До того ж для наших вихованців «Я» завжди було однією з умов – позитивною, негативною або конфліктною. Характерно, що найбільша кількість значущих семантичних зв'язків виявилася в ключового поняття «Я» з конструктом «Я самотній і нікому не потрібний». Це пояснюється тим, що серед учнів, які брали участь у експерименті, було багато проблемних (див. табл. 2).

У клітинках таблиці представлені статистично значущі коефіцієнти кореляції ключового поняття «Я» із пропозиціями, сформульованими у протоколах ТАТ (лівий стовпчик таблиці). Проведене дослідження показує, що як і інші особистісні компоненти, розуміння власного «Я» залежно від ставлення суб'єкта до самого себе є різним як з погляду психосемантики (емоційний характер переживання його сутності, семантична насиченість у його розумінні), так і в плані особливої структурної організації (значеннєві конструкти).

Виявлені розбіжності мають і прикладне значення. Для спрямованої виховної і корекційної роботи важливо не тільки виявити зону конфлікту, але й те, як він трактується на рівні свідомості. Уявлення про типи розуміння сутності явища, ставлення, про їхню семантику, значеннєві конструкти, що їх характеризують, якраз і дають змогу діагностувати те, як суб'єкт переосмислює дійсність. Наприклад, двополюсний суперечливий стверджувальний конструкт, що має вираження в оформленому мотиві, доводить, що явище для суб'єкта виконує і спонукальну, і змістоутворювальну функцію. У реальних життєвих процесах воно суперечливе. Суб'єкт переживає цю суперечність і прагне до домінування позитивного полюсу. Це виражається в специфічних

семантичних компонентах змісту і його емоційних характеристиках. Якщо ж розуміння явища має негативний характер і оформлене двополюсним послідовним конструктом заперечення – суб'єкт ніби не бачить перспективи, говорить «ні» позитивному змісту, так само, як і негативному, то можна зробити висновок про те, що суб'єкт перебуває не тільки в діяльнісній, життєвій кризі, а й у кризі свідомості, осмислення дійсності. Якщо в контексті діяльності постає він сам («Я»), то йдеться вже про кризу самосвідомості, кризу осмислення самого себе. Це виражається й у емоційному тоні переживання ситуації, коли «Я» виявляється «неоцінюваним», «несильним», «неактивним», зате «стабільним», що у цьому контексті означає «не схильним до позитивних змін». На такому емоційному тлі простежуються й семантичні доповнення до значення «Я»: непевність, очікування неповаги, уявлення про свою безперспективність тощо. Отже, врахування характеру розуміння, його змісту і форми, у якій воно існує у свідомості, може використовуватися педагогом як підказ для спрямування його виховних, а де це потрібно, і корекційних зусиль.

Уже під час аналізу когнітивної складової розуміння власного «Я» ми фактично торкалися питання про його емоційну складову, на тлі якої воно формується. Емоційне ставлення до людини – іншої чи самої себе – специфічне.

У більшості досліджень опосередковано стверджується, що емоційно-ціннісне ставлення до себе є одновимірним; ідеться про високу або низьку самоповагу, про високу або низьку самооцінку. Згідно з цією думкою, найбільш складним є сам об'єкт ставлення – образ «Я», але не ставлення до нього. Проте багатовимірність «Я» побічно передбачає і складність у ставленні до «Я». За такої постановки питання емоційно-ціннісне ставлення

розглядається як почуття і як проблема про розмірність – незалежні складові цього явища. У дослідженні ми спиралися на уявлення про те, що самосвідомість трикомпонентна: вона припускає ставлення до себе, яке переживається особистістю; ставлення до іншої людини і ставлення іншого (або очікуване, або яке уже сприймається).

У реальному житті нас оточує безліч інших людей. У свідомості відбувається їх узагальнення. Ми припускали, що воно відбувається у двох напрямках – *узагальнення того, що можна назвати не-«Я»*, тобто узагальнення відсутніх у себе якостей, властивостей, особливостей, тоді інший – це теж людина, але не схожа на суб'єкта; і *узагальнення властивих самому суб'єктові якостей* – тоді йдеться про схожого іншого. Необхідно зазначити, що ми розглядаємо загальну структуру самосвідомості, що функціонує, а не її генезис. У розвитку самосвідомості, того її рівня, що ми позначили як самосвідомість індивіда, спілкування й взаємодія саме з реальними іншими є визначальними чинниками. Виявити тип ставлень до людей, що переважає як у самооцінюванні, так і у взаємооцінюванні проявів поведінки, можна за допомогою методики ТЛірі, створеної у 1954 р. і призначеної для дослідження уявлень суб'єкта про себе, ідеальне «Я», а також для аналізу взаємовідносин у малих групах, що ґрунтуються на особливих ставленнях до самого себе та до інших людей [9].

Для аналізу основних соціальних орієнтацій учений розробив умовну схему у вигляді кола, розділеного на сектори. У ньому горизонтальна та вертикальна осі позначають чотири орієнтації: дружелюбність – ворожість; домінування – підкорення. Цих секторів вісім, що відображають більш конкретне ставлення. Для детальнішого опису коло ділять на 16 секторів, але частіше використовують октанти, певним чином орієнтовані щодо двох головних осей. Схема ТЛірі заснована на припущенні, що чим ближче розміщуються результати досліджуваного до центра кола, тим міцнішим є взаємозв'язок між цими двома змінними. Сума балів кожної орієнтації переводиться в індекс, де домінують вертикальна (домінування – підкорення) і горизонтальна (дружелюбність – ворожість) осі. Відстань отриманих показників від центра кола вказує на адаптивність або екстремальність інтерперсональної поведінки. Методика містить 128 оцінювальних суджень, з яких у кожному із восьми типів ставлень формується 16 пунктів, упорядкованих за зростанням інтенсивності [7, с. 232–236].

Побудована методика так, що судження, спрямовані на виявлення певного типу ставлень, розташовані через рівну кількість визначень. Під час обробки підраховується кількість позначок, що виражають ставлення кожного типу. Максимальна оцінка рівня 16 балів, але вона розділена на чотири ступені вираженості ставлення:

0 – 4 бали – низький ступінь – адаптивна поведінка;

5 – 8 балів – помірний – адаптивна поведінка;

9 – 12 балів – високий – екстремальна поведінка;

13 – 16 балів – екстремальний – близька до патології.

Отже, коло інтерперсональних ставлень, що складається з восьми октантів, утворюється двома осями. Для будь-якого вияву поведінки щодо іншої людини властива комбінація характеристик, які позначаються на тій чи іншій осі.

Така діагностика допомагає визначити різні аспекти поведінки особистості, дослідити її «соціальне «Я», «реальне «Я», «партнерів», зіставити дані, виявити особливості ставлень до інших людей. Підрахунок балів за кожним октантом здійснюється за допомогою спеціального «ключа» до методики з оцінкою у балах різних параметрів ставлень до людей у різних ситуаціях. Отримані бали переносяться на дискограму, відстань від центра кола відповідає кількості балів щодо певного октанта (від 0 до 16). Кінці векторів з'єднуються й утворюють особистісний профіль. За спеціальними формулами визначаються показники для двох основних факторів – домінування та дружелюбності:

$$\text{Домінування} = (1 - 5) + 0,7 \cdot (8 + 2 - 4 - 6).$$

$$\text{Дружелюбність} = (7 - 3) + 0,7 \cdot (8 - 2 - 4 + 6).$$

Якісний аналіз отриманих даних проводиться шляхом порівняння дискограм, що демонструють відмінності між уявленнями різних людей про взаємовідносини і ставлення до інших. С.Максимов наводить індекси точності рефлексії, диференційованості сприйняття іншого, міри надійності перебування особистості в групі, рівня сприйняття особистістю думок інших, важливості групи для особистості [2]. Цей методичний прийом дає змогу вивчати проблему взаємодії і сумісності й може широко використовуватися на практиці у виховній роботі з учнями з метою формування взаємовідносин на основі ціннісного ставлення до людини. За цією методикою ми визначали також типи ставлень до інших людей і характеризували їх вияви у школярів. Під час аналізу поведінки і віднесення учнів до того чи іншого вираженого типу ставлень у взаємовідносинах ми переконалися, що ставлення людини до іншого в емоційному аспекті має знак, який може бути позитивним або негативним, що виражає сприйняття чи нехтування, симпатію або антипатію, любов або ненависть.

У структурі самосвідомості когнітивний та емоційний компоненти відіграють значну роль, і саме вони є основою для виховання ціннісного ставлення до людини та виявлення його у конкретній поведінці. Але емоційно-ціннісне ставлення до людини не одновимірне. Його можна розглядати у проекції трьох осей: «симпатія – антипатія», «повага – неповага», «близькість – відчуженість». Вони не збігаються з осями, або параметрами, поведінкового аспекту взаємин. Цей висновок випливає з того факту, що на першому етапі дослідження фактори емоційного ставлення виділилися одночасно з поведінковими: «домінуванням – підкоренням»,

«залежністю – свободою» і «співробітництвом – конкуренцією». Надійність виділення цих осей емоційного ставлення підтверджується тим, що вони отримані у результаті використання двох різних експериментальних прийомів (експертного оцінювання ставлень інших, оцінювання власних ставлень), залучення учасників експерименту різних вікових груп (дорослих і школярів) і застосування двох різних методів факторного аналізу (центроїдного і методу головних факторів). Про надійність виділених осей свідчить і повторна факторизація остаточно відібраних шкал. Визначена тривимірна структура є універсальною. Вона може застосовуватися як для аналізу сприйняття вихованцем ставлень у родині, так і в інших ситуаціях дружнього спілкування. Спираючись на отримані результати, можна по-новому оцінити емоційну складову людських взаємин, що дає змогу набагато точніше й більш диференційовано охарактеризувати емоційно-ціннісне ставлення до людини, ніж за умов орієнтування на одновимірний позитивно-негативний характер ставлень. Відповідно з'являється можливість і більш диференційованої діагностики порушень у взаємовідносинах між людьми, що має велике значення для корекції, терапії і профілактики небажаних форм поведінки.

Література

1. *Кальвіньо М.* Психосемантические различия личностных смыслов / М.Кальвіньо, В.В. Столин // Вестник Моск. ун-та. – Сер. XIV. – Психология. – 1983. – №3. – С. 112–138.
2. *Максимов С.В.* Методика ТЛирі в исследовании представлений человека о себе и о других / С.В. Максимов // Метод исследования межличностного восприятия. – М., 1984. – С. 89–102.
3. *Петренко В.Ф.* Построение вербально-семантического дифференциала на базе русской лексики / В.Ф. Петренко, А.А. Нистратова // Восприятие языкового значения. – Калининград: Логос, 1980. – 516 с.
4. *Розина О.В.* Ценностно-смысловой выбор в структуре профессиональной компетенции учителя духовно-нравственной (православной) культуры / О.В. Розина // Нові технології навчання: наук.-метод. зб. / Ін-т інновац. технологій і змісту освіти МОНмолодьспорту України; Акад. міжнар. співробітництва з креативної педагогіки. – В 2 ч. – К.; Вінниця, 2011. – Вип. 69. – Ч. I. – 292 с. – С.13–18.
5. *Столин В.В.* Исследование эмоционально-ценностного отношения к себе с помощью методики управляемой проекции / В.В. Столин // Психол. журн. – 1981. – №3. – С. 124–136.
6. *Столин В.В.* Самосознание личности: [монография] / В.В. Столин. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1983. – 364 с.
7. *Шапарь В.Б.* Практическая психология. Инструментарий / В.Б. Шапарь, А.В. Тимченко, В.Н. Швыдченко. – Р. н / Д: Феникс, 2002. – 688 с.
8. *Cattell R.B.* Hand book for sixteen personality factors questionnaire / R.B. Cattell, H.W. Eber. – Illinois, 1970. – P. 236.
9. *Leary T.F.* Interpersonal diagnosis of personality / T.F. Leary. – N.Y., 1957.
10. *Murray H.* Thematic apperception test manual / H.Murray. – Cambridge, 1943. – P. 112.
11. *Osgood Ch.* The measurement of meaning / Ch.Osgood, G.Suci, P.Tannenbaum. – Urbana, 1957. – P. 243.

Анотації

Олена СТОЛЯРЕНКО

Когнітивний та емоційний компоненти розвитку самосвідомості учнів у вихованні ціннісного ставлення до людини

У статті висвітлено психологічні основи виховання в учнів ціннісного ставлення до людини. Обґрунтовано роль у цьому процесі когнітивного та емоційного компонентів розвитку самосвідомості вихованців.

Ключові слова: ціннісне ставлення до людини, емоційно-ціннісне ставлення до себе, когнітивний компонент, емоційний компонент, тривінева структура самосвідомості.

Елена СТОЛЯРЕНКО

Когнитивный и эмоциональный компоненты развития самосознания учащихся в воспитании ценностного отношения к человеку

В статье раскрыты психологические основы воспитания у учащихся ценностного отношения к человеку. Обоснована роль в этом процессе когнитивного и эмоционального компонентов развития самосознания воспитанников.

Ключевые слова: ценностное отношение к человеку, эмоционально-ценностное отношение к себе, когнитивный компонент, эмоциональный компонент, трёхуровневая структура самосознания.

Olena STOLYARENKO

Cognitive and emotional components of pupils' self-consciousness development in the process of education the value-oriented attitude to a person

The article deals with the psychological principles of education of the pupils the value-oriented attitude to a person. There is substantiated the role of cognitive and emotional components of pupils' self-consciousness development in this process.

Keywords: value-oriented attitude to a person, emotionally-valuable attitude to oneself, cognitive component, emotional component, three-level structure of self-consciousness.